

"אשרי אדם מפחד תמיד"

במחשבה אינטואיטיבית הפחד הוא רגש קשה: כזה שאנחנו כבני אדם נוטים לברוח ממנו והוא משתק ומאיים על היכולת שלנו לפעול ולחשוב. אשר על כן מפתיע לגלות ששלמה המלך בספר החכמה "משלי" בחר לשבח את הפחד ולתארו במילים אלו: "אֲשֶׁרִי אָדָם מִפְּחָד תִּמְיֵד וּמִקָּשָׁה לְבוֹ יִפּוֹל בְּרָעָה". בתלמוד הבבלי נדרש פסוק זה פעמיים בלבד: בשתי אגדות שונות. אני מבקשת במאמר זה לבחון את שתי הדרשות הללו ולראות כיצד תפסו חז"ל את שורשו ואת מהותו של הפחד וכיצד הם הבינו את הפחד אותו משבח שלמה.

המקור הראשון מופיע במסכת ברכות, שם לאחר משנה הדורשת מהאדם לא לשאת תפילה כאשר הוא שומע קול צווחה בעיר, והגדרה של תפילה כזו כתפילת שווא שהרי האסון כבר התרחש, מביאה הגמרא ברייתא המתארת את דרך מנהגו של הלל הזקן:

תנו רבנן: 'מעשה בהלל הזקן שהיה בא בדרך ושמע קול צווחה בעיר, אמר: "מובטח אני

שאין זה בתוך ביתי", ועליו הכתוב אומר "משמועה רעה לא יירא נכון לבו בטוח בה"

הברייתא מספרת שכאשר נתקל הלל הזקן במקרה אותו הזכירה המשנה: "היה בא בדרך ושמע קול צווחה בעיר" הוא נהג כהוראת המשנה ולא נשא תפילה, אך החלטתו של הלל לא להתפלל, לא נבעה מטעם המשנה שהגדירה תפילה זו כתפילת שווא, אלא מכיוון שהוא היה מלא בטחון ואמונה בקב"ה שהצווחה והאסון לא מתרחשים בתוך ביתו שלו וממילא אין לו סיבה להתפלל שכך יקרה. הפרשנות המעניינת של הלל להוראה שבמשנה מגלגלת את הסוגיה לדון במקומו של הפחד ולבחון את היחס שבין רגש זה לבין בטחון ואמונה של האדם בעצמו ובקב"ה. וכך מספרת הסוגיה מיד לאחר מכן:

"ההוא תלמידא דהוה קא אזיל בתריה דרבי ישמעאל ברבי יוסי בשוקא דציון, חזייה דקא

מפחיד, אמר ליה: חטאה את, דכתיב: "פחדו בציון חטאים". אמר ליה: והכתיב "אשרי

אדם מפחד תמיד"? אמר ליה: ההוא - בדברי תורה כתיב" [תרגום: אותו תלמיד שהיה מהלך

מאחורי רבי ישמעאל ברבי יוסי בשוק בירושלים. ראהו שהיה מפחד, אמר לו: "חוטא אתה שכתוב: "פחדו

בציון חטאים". אמר לו: והרי כתוב: "אשרי אדם מפחד תמיד"? אמר לו: פסוק זה בדברי תורה נכתב]

האגדתא הקצרה הזו עוסקת ברבי ישמעאל ברבי יוסי, אחד מחשובי התנאים בדור החמישי, שהיה מהלך בשוק בירושלים כשאחריו הולך אחד מתלמידיו. ראה רבי ישמעאל את תלמידו הולך מפחד ומבוהל ומתוך תפיסה המזהה בפחד ביטוי לחטא ולמצב רוחני ירוד, החליט לנזוף ולהוכיח אותו. את התוכחה מטעים רבי ישמעאל בפסוק מספר ישעיה הקושר בין פחד לבין חטא: "פחדו בציון חטאים". תאורתו תלמיד מתוחכם לא מקבל בקלות את הביקורת של רבו ומשיב לו בפסוק מספר משלי המקשר בין פחד לבין אושר: "אשרי אדם מפחד תמיד".

המתח בין שני הפסוקים המצוטטים במדרש מעלה שתי אפשרויות, שתי נקודות מבט לבחון את מהותו ושורשו של הפחד - אותו רגש מציף התוהו וחושש מפני הבאות: הנביא ישעיהו מבטא את התפיסה שהעולם מתנהל על פי חוקיות רציונאלית של סיבה ותוצאה, כזו שהוגדרה כבר בתורה במערכת השכר והעונש. ממילא האדם הישר זה שמתנהל על פי כללי הצדק, יכול להיות סמוך ובטוח שלא יאונה לו כל רע. הפחד מפני הבאות, יותר מאשר הוא אי וודאות - הרי הוא ידיעה של החוטא שמעשיו אמורים להוביל, על פי עקרון הסיבה והתוצאה, לעונש מפניו הוא חושש. לעומתו מבין שלמה המלך בספר החכמה שהעולם מתנהל באי סדרים, ולא תמיד ניתן לצפות את העומד להתרחש כיוון שהמציאות איננה מגיבה באופן ברור למעשיו של האדם: צדיק או רשע כאחד.

ממילא האדם המאושר הוא זה שעמדת היסוד שלו ביחס למציאות היא תמיד חשש ופחד מפני הבאות והתכוונות ששומרת אותו מפני הפגעים שהעולם עשוי לייצר. היה ניתן ליישב את המתח שבין שתי נקודות מבט אלו ביחס שבין שני הספרים: נבואה מול חכמה. ספר ישעיהו שהוא אחד מספרי הנביאים מבטא את נקודת המבט של הנביא, זה שצופה על המציאות מבחוץ ומביא לתוכה את דבר ה'. נקודת מבט זו חוזרת אל הסדר האידיאלי שבו יש סדר והיגיון, סיבה ותוצאה, שכר ועונש. ספר משלי שהוא אחד מספר החכמה מבטא את נקודת המבט של הפילוסוף, זה שחי בתוך המציאות ומנסה לחקור ולהבין אותה. נקודת מבט זו בוחנת את ההתנהלות הריאלית של העולם ומגלה את הבלאגן והאקראיות שנדמים באופן בו העולם מתפקד בפועל. המדרש בוחר ליישב את המתח באופן אחר ולעשות אוקימתא בין הפסוקים, כאשר רבי ישמעאל ברבי יוסי עונה לתלמידו שהפחד הוא ראוי ונכון רק כאשר הוא מתקיים בתוך מרחב של "דברי תורה".

כדי להבין את תשובתו של רבי ישמעאל ברבי יוסי, נדמה שיש לראות סוגיה נוספת בה מוזכר תנא זה והיא עשויה להאיר את דבריו באגדה שלנו. במסכת פסחים בתוך רשימה של סיפורים על תנאים שונים שהורו לתלמידם דרכי הנהגה שונות, מובאים גם שלושה דברים שציווה אותו רבי ישמעאל ברבי יוסי את רבי יהודה הנשיא שהיה תלמיד חבר שלו. וכך נאמר שם:

ג' דברים צוה ר' ישמעאל בר' יוסי את רבי: אל תעש מום בעצמך, מאי היא? לא תיהוי לך דינא בהדי תלתא דחד הוי בעל דינך ותרי סהדי [תרגום: מה הכוונה? לא יהא לך דין בפני שלושה בני אדם, שאחד יהיה בעל דינך ושני הנוספים יעידו נגדך]. ואל תעמוד על המקח בשעה שאין לך דמים. אשתך טבלה אל תזקק לה לילה הראשונה (תלמוד בבלי, מסכת פסחים, דף קיב ע"ב)

עוד לפני שנעיין בתוכן שלושת הדברים, יש להעיר על הלשון "ציווה" שמזכירה ונגזרת מהלשון "מצווה". אין כאן עצה טובה או הדרכה ראויה, אלא ניסיון להכתיב צורת התנהלות הכרחית בתוך מערכת "דברי תורה". וכך מצווה רבי ישמעאל ברבי יוסי: (1) "אל תעש מום בעצמך", הוראה שהסוגיה מבינה כהנחיה לא לעשות סחר בנוכחות של שלושה אנשים בלבד, שכן על האדם לחשוש שהאנשים איתם סחר התהפכו עליו ויתבעו אותו לדין, כאשר האחד יהיה התובע ושני האחרים יעידו נגדו. (2) "אל תעמוד על המקח בשעה שאין לך דמים", אל לו לאדם לנהל משא ומתן כאשר אין לו הכסף לקנות הסחורה. (3) "אשתך טבלה אל תזדקק לה לילה ראשונה", הוראה שמנחה את האדם להיזהר ולא לקיים יחסי אישות בלילה הראשון (ר' בגמרא מסביר שהנחיה זו נאמרה לפני שקיבלו על עצמן בנוצת ישראל את דין שבעה נקיים).

נדמה שאם מחפשים את המכנה המשותף בין שלושת ההוראות שהוא מתווה החיים אותו מבקש רבי ישמעאל ברבי יוסי להעניק לתלמידו הרי שזהו אורח חיים בו אדם חי בזהירות ולא מכניס את עצמו לסיטואציה שעשויה לגרום לו בהמשך להתמודדות, לאי נעימות או לתקלה הלכתית. המבט איתו חי רבי ישמעאל הוא מבט מחושב, כזה החושב תמיד מה יכול להתגלגל מכל מעשה משמעותי שיעשה ולא מניח כמובן מאיליו שהאדם יכול להניח, להכיר ולשלוט בעומד לבא עליו.

החוט החורז בין שלושת ההנחיות שמצווה רבי ישמעאל ברבי יוסי את רבי יהודה הנשיא במסכת פסחים, יכול לתת פשר וביאור לדבריו באגדתא שלנו: אמנם סתם פחד הוא בעייתי ומעיד על חטא אצל האדם המפחד, אך בעולמות בעלי משמעות, כאלו שחשוב ויקר לאדם מה יקרה בהם: מקומו של האדם בעולם, יחסו לסובבים אותו, דקדוק במצוות: עולמות הזוכים בסוגיה במסכת ברכות לכותרת כללית: "דברי תורה", שם הפחד נכון. במרחבים אלו החשש והזהירות הנוספת הם המבט

שאמור ללוות את האדם בהתנהלות שלו ורק המפחד והחושש, הזהיר והבוחר הוא זה שיהיה מאושר, כדברי שלמה המלך בספר משלי: "אשרי אדם מפחד תמיד".
ביטוי חד לתפיסת עולם זו בהגות היהודית המאוחרת יותר, ניתן למצוא בספר מסילת ישרים של הרמח"ל. כאשר הרמח"ל מבקש לסלול מסילות ולקבוע השלבים לתיקון מידות הנפש ולהתקרבות לקב"ה הוא בוחר לסמן את נקודת המוצא במידת הזהירות (ואמנם מקורו נמצא כבר בברייתא במסכת עבודה זרה בדבריו של רבי פנחס בן יאיר).¹ בארבעת הפרקים הראשונים בספרו טורח הרמח"ל לבאר ולתאר את חשיבותה של הזהירות כמידת חיים הדורשת מהאדם לבחון כל העת את מעשיו, את הנגזר מדרכיו ואת מגמת חייו. רק בחינה מדוקדקת המלווה כל העת בחוסר בטחון וחוסר וודאות היא שיוצרת, לדידו של הרמח"ל, חיים ישרים שבתוכם ניתן להתחיל ולסלול את דרכי ההיטהרות וההתקדשות.

האגדתא השנייה בה נדרש הפסוק מספר משלי מופיעה בתוך קובץ אגדות החורבן במסכת גיטין, כפתיח לאגדה המפורסמת על קמצא ובר קמצא, וכך נאמר שם:

אמר רבי יוחנן מאי דכתיב "אשרי אדם מפחד תמיד ומקשה לבו יפול ברעה"? אקמצא ובר קמצא חרוב ירושלים

בפתיחה זו מצטט רבי יוחנן את הפסוק מספר משלי במלואו: שלמה המלך מעמת בין קשיות לבין פחד וקובע שהאדם העקשן הוא זה שחייו יובילו אותו לבורות בתוכם יפול ואילו האדם הפחדן הוא זה שיהיה מאושר ויוכל להתנהל בטח בעולם. כדי להבין כיצד הבין רבי יוחנן את הפסוק ואת ההוראה שבו, יש לעיין באגדתא עליה דרש רבי יוחנן את דרשתו והיא האגדתא על קמצא ובר קמצא, וכך מספרת הגמרא שם בהמשך²:

יש אחד שאוהבו קמצא, ושונאו קמצא, עשה סעודה. אמר לנערו: לך הבא לי קמצא. הלך והביא לו בן קמצא. בא, מצאו יושב. אמר לו: הואיל ואתה שונאי, מה אתה מבקש כאן? קום צא! אמר לו: הואיל ובאתי, הניחני, ואתן לך את הדמים עבור מה שאוכל ואשתה. אמר לו: לא! אמר לו: אתן לך דמי חצי סעודתך. אמר לו: לא! אמר לו: אתן לך דמי כל סעודתך. אמר לו: לא! לקחו בידו והעמידו והוציאו החוצה. אמר: הואיל וישבו שם חכמים ולא מחו בו, למד אתה מכאן שנוח להם בדבר זה. אלך ואלשין עליהם בבית המלך. הלך ואמר לקיסר: מרדו בך היהודים. אמר לו: מי יאמר? אמר לו: שלח להם קרבן, תראה אם מקריבים אותו. הלך, שלח עימו עגל משולש. בבואו, הטיל בו מום בניב שפתיים. ויש אומרים: בדוקין שבעין. מקום שלגבינו מום, ולגביהם אינו מום. אמרו החכמים להקריבו משום שלום מלכות. אמר להם רבי זכריה בן אסקולס: יאמרו: "בעלי מומין קרבין לגבי מזבח". אמרו להורגו שלא ילך ויספר. אמר להם רבי זכריה: יאמרו "מטיל מום בקדשים

¹ אמר ר' פנחס בן יאיר: תורה מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי נקיזות, נקיזות מביאה לידי פרישות, פרישות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי חסידות, חסידות מביאה לידי ענוה, ענוה מביאה לידי יראת חטא, יראת חטא מביאה לידי קדושה, קדושה מביאה לידי רוח הקודש, רוח הקודש מביאה לידי תחיית המתים (מסכת עבודה זרה דף כ ע"ב)

² בסוגיה האגדתא מסופרת בארמית. מפאת אריכות הסיפור וקוצר היריעה, הבאתי הדברים בתרגום חופשי לעברית.

יהרג". אמר רבי יוחנן: ענוונותו של רבי זכריה בן אבקולס החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו מארצנו.

אגדה מפורסמת זו נחלקת לשני חלקי סיפור מקבילים: הראשון מתרחש בביתו של בעל הסעודה כאשר הנושא שניצב לדיון הוא אכילת הסעודה והשני מתרחש בבית המקדש כאשר הנושא הניצב לדיון הוא הקרבת הקרבן. בשני חלקי הסיפור הגורם לתסביך הוא מציאות הנראית דומה מאד מבחינה חיצונית אך למעשה באופן פנימי היא שונה בתכלית: כך בחלק הראשון בו הבלבול הוא בין קמצא לבר קמצא: שני אנשים הזוהים כמעט לגמרי בשם, אך שונים לחלוטין במהותם: האחד שונא והשני אוהב. וכך בחלק השני בו הבלבול הוא בין קרבן שיש בו מום בהלכות המקדש שלנו אך אין בו מום בהלכות המקדש הרומי. בכל אחד מחלקי הסיפור יש מי שמנסה לפתור את התסביך, מתאמץ למצוא פתרון כזה או אחר: בחלק הראשון בר קמצא שמציע מגוון הצעות תשלום על מנת למנוע את הבושה שבהוצאתו מביתו של בעל הסעודה ובחלק השני חכמים שמציעים פתרונות שונים על מנת למנוע את כעסו של הקיסר הרומי. ובשני החלקים יש מי שמתעקש ומתנגד לפתרון ומביא לטרגדיה: בתחילה זהו בעל הסעודה שלא מוכן לקבל את הצעות התשלום של בר קמצא ומגרש אותו מביתו, מה שמוביל להליכתו לקיסר רומי, ובהמשך זהו זכריה בן אבקולס שמתנגד לכל אחת מהצעות הפתרון שמציעים חכמים ביחס לקרבן, מה שמוביל לכעסו של קיסר רומי ולחורבן בית המקדש.

יחידה אגדית זו נפתחת ומסתיימת בדבריו של רבי יוחנן: בפתיחה מצטט רבי יוחנן את הפסוק מספר משלי: "אשרי אדם מפחד תמיד ומקשה ליבו יפול ברעה" ובחתימה מצביע רבי יוחנן על רבי זכריה כדמות הבעייתית באגדה ואומר: "ענוונותו של רבי זכריה בן אבקולס החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו מארצנו". ההקבלה בין שתי המימרות של רבי יוחנן המקיפות את האגדה, מעלה שזכריה הוא הענוותן והוא העקשן, אלא שעיון בתוכן הסיפור מצביע על כך שהתכונה המאפיינת ומנחה את תגובתו של רבי זכריה היא הפחד והחשש: כאשר כל הצעה שמעלים חכמים נדחית על ידו בחשש מפני התוצאות האפשריות שעשויות להיות לה – חשש שהקרבת קרבן בעל מום תוביל למחשבה שמותר להקריב בעלי מומים אצל המזבח וחשש שהריגתו של בר קמצא תוביל למחשבה שדינו של מי שמטיל מום בקרבנות הוא מוות. אם כן מדוע מזהה רבי יוחנן את דמותו של רבי זכריה עם העקשן ומהו הפחד החיובי אותו משבח שלמה המלך בפסוק?
נדמה שגם כאן כדי להבין את שיטתו של רבי יוחנן, שומה עלינו לפנות למקור נוסף, היחיד בו נזכרת שוב דמותו של רבי זכריה בספרות חז"ל ודרכו להאיר את הביקורת שמפנה רבי יוחנן כלפיו. וכך נאמר בסוף הפרק שישה עשר של התוספתא למסכת שבת:

בית הלל אומרים: מגביהין מעל השלחן עצמות וקליפין. בית שמיי אומרים: מסלק את הטבלה כולה ומנערה. זכריה בן אבקולס לא היה נוהג לא כדברי בית שמיי ולא כדברי בית הלל, אלא נוטל ומשליך לאחר המיטה. אמר ר' יוסה: ענוונותו של ר' זכריה בן אבקולס היא שרפה את ההיכל. (תוספתא, מסכת שבת, פרק ט"ז הלכה ז')

התוספתא דנה בהלכות מוקצה ומביאה מחלוקת של שני בתי ההלכה הגדולים: הלל ושמאי בשאלה כיצד ניתן להזיז עצמות וקליפות משלחן השבת לאחר הארוחה שכן הם "מוקצה מחמת גופו" האסור בהזזה. לאחר שהיא מביאה את שתי השיטות ההלכתיות, היא מתארת שרבי זכריה בן אבקולס לא נהג לפי אף אחת משתי השיטות הנ"ל, אלא מצא דרך עוקפת לסילוק הפסולת שלא הצריכה אותו להתמודד עם הלכות מוקצה ולהכריע בהלכה כבית שמאי או כבית הלל. באופן משונה משהו, מיד אחרי תיאור זה מביאה התוספתא את דברי רבי יוחנן החותמים את האגדה

אצלנו, והפעם בשמו של התנא רבי יוסה המטילה את האחריות לחורבן המקדש על רבי זכריה מפאת ענוונותו. הענווה של רבי זכריה היא התכונה שבוחרת לעמוד מהצד, לא מתוך חוסר עניין או חוסר אכפתיות, אלא דווקא מתוך ההבנה שבנושאים חשובים, כאלו שיש להם משמעות עמוקה לחיי האדם, יש לכל בחירה ומעשה שלנו השפעה ונגזרות שהאדם לא יכול לשלוט בהם. כיוון שכך, עדיף לו לאדם להיות בעמדה החוששת והמפחדת ולא לעשות את הצעד המכריע, זה שיזהה אותו עם עמדה מסוימת שאולי תתברר בהמשך כשלא נכונה, זה שעשוי לגרום לאחרים לטעות ולהבין בהמשך משהו שאיננו נכון. את העמדה הזו מכנים רבי יוסה ורבי יוחנן "ענווה" ואותה מזהה רבי יוחנן עם עקשות הלב. אם נהדהד את הדברים לדבריו של רבי ישמעאל ברבי יוסי במסכת ברכות, הרי שדווקא במה שבוודאי היינו מכניסים תחת הכותרת של "דברי תורה" שאלו התחומים בהם מורה רבי ישמעאל שראוי לו לאדם לחשוש, להיזהר ולפחד, שם מפעיל רבי זכריה את תכונת הפחד והחשש ועדיין רבי יוחנן בוחר לבקר את התגובה הזו ולכנות אותה בשם "מקשה ליבו" ולא בשם "מפחד תמיד". העמדה המפחדת היא זו הבוחרת לקחת אחריות על המציאות בזמן הווה ולהבין את המורכבות שהעולם מביא איתו. הפחד איננו כזה הלוקח בחשבון את ההשלכות האפשריות שיהיו לבחירה העכשווית, אלא הוא מכיר בכך שבכל רגע נתון הכל יכול להיחרב ולהיעלם ועל כן נדרש מהאדם להכריע ולפעול כמו שנראה לו בנקודת הזמן בה הוא נמצא כעת. המחשבה קדימה איננה פחד, אלא עקשנות המתחפרת במקום ולא מוכנה להכיר בכך שהכל יכול להשתנות, שאין האדם יכול לדעת לאן יתגלגלו פני הדברים והפתעה יכולה להיות לטובה ולא רק לרעה. ממילא ברגע ההווה אין לו להתעקש ומתוך כך לסגת אחור ולקפוא על שמריו, אלא דווקא לפעול, להכריע ולקוות שהדברים יתגלגלו לטובה. בר קמצא בחציו הראשון של הסיפור בוחר לפעול כך: הפחד שלו שבעל הסעודה יביישו ברבים מוביל אותו לקחת אחריות ויוזמה: להציע שוב ושוב אפשרויות לפתרון התסביך ועל אף שלא ידע לאן ואיך יובנו דבריו - הוא הבין וידע שברגע הנתון זה מה שיש בידו לעשות. באותו אופן חכמים בחציו השני של הסיפור מלאים פחד להסתכסך עם הקיסר ומבינים שטעות קלה עשויה להביא לאסון. הפחד הזה מוביל אותם להתאמץ לחפש פתרון, הגם שאיננו הלכתי במובן הפשוט של המילה.

נדמה שלפנינו תפיסה מהותית אחרת, כזו הרואה בפחד המבורך, הבנה שאין לו לאדם לדעת לאן יתגלגלו מעשיו, ודווקא בשל כך הוא צריך לפעול בתמימות. להאמין בכוחו וביכולתו לבחור ולהכריע כיצד להגיב לנוכח המציאות ולא להתעקש להיות זהיר וחששן מידי.

ביטוי יפה לתפיסה זו בהגות היהודית מצויה בהקדמה לספרו של רבנו בחיי "חובת הלבבות". בהקדמתו הוא מאריך לבאר את חשיבות כתיבת הספר שלו העוסק במה שלא עסקו בו אע"פ שהוא חשוב מאין כמותו: חובת הלב בתוך עולם עבודת ה' של האדם. לאחר דברים אלו תוהה רבנו בחיי האם הוא מתאים וכשר לכתוב ספר כזה, ואת התהיה הזו הוא דוחה בהנחייה הקובעת: "מן הזהירות - שלא תרבה להיזהר". את מתווה החיים הזה מנמק רבנו בחיי באמירה שאם כל אחד היה זהיר ולא עושה את מה שאין לו בטחונו מלאים לנכונותו ולהתאמתו אליהם, הרי שהיה העולם חסר "והיו כל בני אדם ריקים מן הטובות וחסרים מן החמודות, ושבים במרוצת תוחלת נכזבה. והיו שבילי הטוב שוממים ומעונות החסד נעזבים"

"אשרי אדם מפחד תמיד" אמר שלמה המלך, ונראה שאכן יש פחד חיובי, כזה המסיב לאדם המחזיק בו אושר ושמחה. שתי האגדות בספרות חז"ל העושות שימוש בפסוק זה, מבטאות שתי תפיסות עולם שונות באשר לשאלת אופיו של הפחד הבריא: זו החיה את השאלות הגדולות של החיים בחשש וזהירות מתמדת, מחשבת כל צעד וכל הכרעה ומחזיקה כל העת את ההשלכות

שעשויות להיות לכל בחירה וזו ההפוכה: החיה את הצורך, ההכרח והדחיפות לפעול ולא לתת למציאות לגלגל את עצמה וממילא משחררת ונותנת אמון שהמאמץ והמעשה נכון.